

सुभाषितानि संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यपूर्णानि पद्यरत्नानि । सुभाषितानि अस्माकं मनः रञ्जयन्ति, अस्माकं ज्ञानं वर्धयन्ति, कथं व्यवहारः करणीयः, किं कर्तव्यं, किं च न करणीयम् इति सम्यक् बोधयन्ति ।

सुखार्थी चेत् त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत् त्यजेत्सुखम् ।

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ॥१॥

[सुखार्थी चेत् विद्यां त्यजेत् । विद्यार्थी चेत् सुखं त्यजेत् । सुखार्थिनः विद्या कुतः ? विद्यार्थिनः सुखं कुतः ?]

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेत् जलम् ।

सत्यपूतां वदेत् वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ॥२॥

[दृष्टिपूतं पादं न्यसेत् । वस्त्रपूतं जलं पिबेत् । सत्यपूतां वाणीं वदेत् । मनःपूतं समाचरेत् ।]

धनमलब्धं काङ्क्षेत्, लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः ।

रक्षितं वर्धयेत् सम्यक्, वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥३॥

[अलब्धं धनं काङ्क्षेत् । लब्धं (धनं) प्रयत्नतः रक्षेत् । रक्षितं (धनं) सम्यक् वर्धयेत् । वृद्धं (धनं) तीर्थेषु निक्षिपेत् ।]

अक्रोधेन जयेत् क्रोधम् असाधुं साधुना जयेत् ।

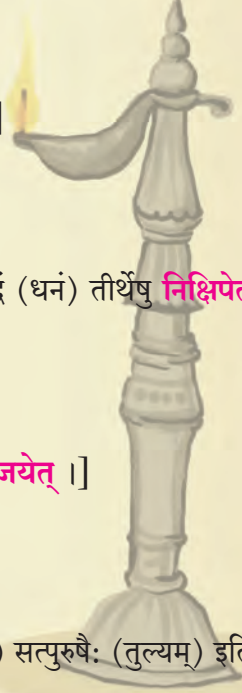
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम् ॥४॥

[अक्रोधेन क्रोधं जयेत् । साधुना असाधुं जयेत् । दानेन कदर्यं जयेत् । सत्येन च अनृतं जयेत् ।]

प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत नरश्चरितमात्मनः ।

किन्तु मे पशुभिस्तुल्यं किन्तु सत्पुरुषैरिति ॥५॥

[नरः आत्मनः चरितं प्रत्यहं प्रत्यवेक्षेत किं नु मे (चरितं) पशुभिः तुल्यम् ? किं नु (मे चरितं) सत्पुरुषैः (तुल्यम्) इति ।]

भाषाभ्यासः

श्लोकः १-

१) एकवाक्येन उत्तरत ।

(अ) विद्यार्थी किं त्यजेत् ?

(आ) सुखार्थी किं त्यजेत् ?

२. सन्धिविग्रहं कुरुत ।

१) त्यजेद्विद्याम्

२) त्यजेत्सुखम्

३) कुतो विद्या

४) कुतो विद्यार्थिनः

३. समानार्थकशब्दं लिखत ।

१) विद्या २) विद्यार्थी

श्लोकः २.

१) एकवाक्येन उत्तरत ।

(अ) कीदृशं जलं पिबेत् ?

(आ) कीदृशीं वाणीं वदेत् ?

२. समानार्थकशब्दं चित्वा लिखत ।

१) वाक् २) पवित्रम् ३) ऋतम् ४) उदकम् ।

३. स्तम्भमेलनं कुरुत ।

विशेषणम्	दृष्टिपूतः, वस्त्रपूतम्, मनःपूतम्, सत्यपूता
विशेष्यम्	वाणी, आचरणम्, पादः, जलम्

श्लोकः ३-

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

(अ) मनुजः कीदृशं धनं काङ्क्षेत् ?

(आ) वृद्धं धनं कुत्र निक्षिपेत् ?

२. क्रमानुसारं रचयत ।

- १) धनस्य रक्षणम् । (२) तीर्थेषु दानम् ।
 (३) धनस्य इच्छा । (४) धनस्य वर्धनम् ।

श्लोकः ४ -

१. एकवाक्येन उत्तरत ।

- अ) क्रोधं केन जयेत्? आ) दानेन किं जयेत्?
 इ) सत्येन किं जयेत्?

२. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

क्रोधः, असाधुः, सत्यम्, दानम् ।

३. श्लोकात् तृतीयान्तपदानि चित्वा लिखत ।

४. सन्धिविग्रहं कुरुत । चानूतम्

श्लोकः ५ -

१) एकवाक्येन उत्तरत ।

- अ) प्रत्यहं किं प्रत्यवेक्षेत ?
 आ) चरितं केन तुल्यं माऽस्तु ?
 इ) चरितं केन तुल्यम् अस्तु ?

२. सन्धिं कुरुत ।

- अ) पशुभिः + तुल्यम् आ) किम् + नु
 इ) सत्पुरुषैः + इति ई) नरः + चरितम्

३ समानार्थकशब्दानां युग्मं चिनुत ।

अ	प्रत्यहम्, नरः, चरितम्, पशुः, तुल्यः, सत्पुरुषाः
आ	वर्तनम्, मृगः, प्रतिदिनम्, मनुजः, सज्जनाः, समः

पठत अवगच्छत !

स्वराणां सृष्टिः ।

पङ्क्तिद्वयं पठत । १. सेवा न किञ्चिदस्तीति भिक्षा नैव च नैव च । नैव = न + एव

२. रथस्यैकं चक्रं भुजगयमिताः सप्त तुरगाः । रथस्यैकम् - रथस्य + एकम् ।

३) वृद्धिसन्धिः ।

अ) अ/आ + ए/ऐ = ऐ

१. न + एतद् = नैतद् ।

२. मम + _____ = ममैश्वर्यम् ।

आ) अ/आ + ओ/औ = औ

१. मम + ओजः = ममौजः ।

२. तव + _____ = तवौदार्यम् ।

पङ्क्तिद्वयं पठत । १. योगक्षेमं वहाम्यहम् । वहाम्यहम् = वहामि + अहम् ।

२. अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । अस्त्युत्तरस्यां = अस्ति + उत्तरस्याम् ।

४. यण्सन्धिः ।

अ) इ/ई + विजातीयः स्वरः = य् ।

१. इति + अपि = इत्यपि ।

२. करोमि + _____ = करोम्यहम् ।

आ) उ/ऊ + विजातीयः स्वरः = व् ।

१. खलु + एतत् = खल्वेतत् ।

२. मनु + _____ = मन्वन्तरम् ।

पङ्क्तिद्वयं पठत । १. द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । द्वाविमौ = द्वौ + इमौ ।

२. मातापितराविह मम न स्तः, एकाकी खलु खिन्नोऽहम् । मातापितराविह - मातापितरौ + इह ।

५. अयादिसन्धिः ।

अ) ए/ऐ + कोऽपि स्वरः = अय्/आय्

१. समीपे + एव = समीपयेव / समीप एव ।

२. कृते + _____ = कृतयायाहि / कृत आयाहि ।

३. _____ + अपि = मत्यायपि / मत्या अपि ।

४. तस्मै + _____ = तस्मायपि / तस्मा अपि ।

आ) ओ/औ + कोऽपि स्वरः = अव्/आव्

१. द्वौ + एव = द्वावेव ।

२. तौ + _____ = तावपि ।

३. _____ + अपि = उभावपि ।

४. _____ + आस्ताम् = सुहृदावास्ताम् ।

‘क्रियापदम्’ इति वाक्यस्य महत्त्वपूर्णम् अङ्गम् ।

बालकः ग्रन्थं **पठति** । इति वाक्ये ‘पठति’ इति क्रियापदम् ।

तेन कस्य बोधः भवति ?

- (१) पठनस्य क्रिया ☒
- (२) परस्मैपदम् ☒
- (३) प्रथमः पुरुषः ☒
- (४) एकवचनम् ☒
- (५) लट्लकारः ☒
- (६) धातोः गणविकरणम् ☒
- (७) कर्तुः पुरुषः वचनं च ☐

अधुना एतानि वाक्यानि पठत ।

- (१) **बालकः** ग्रन्थं **पठति** ।
- (२) **बालकौ** ग्रन्थं **पठतः** ।
- (३) **बालकाः** ग्रन्थं **पठन्ति** ।
- (४) **अहं** ग्रन्थं **पठामि** ।
- (५) **त्वं** ग्रन्थं **पठसि** ।

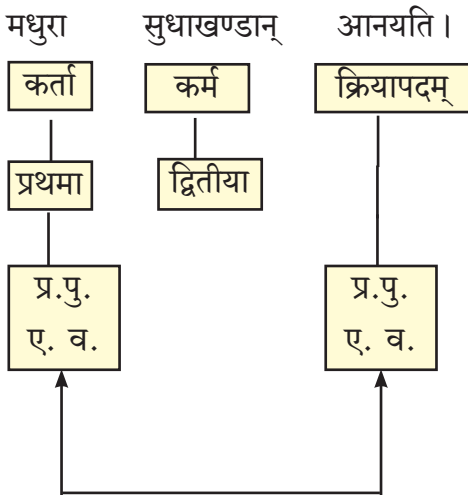
एतेषु वाक्येषु क्रियापदं कर्तृपदस्य पुरुषं वचनं च अनुसरति । यदि कर्तृपदं परिवर्तते तर्हि क्रियापदम् अपि परिवर्तते अतः कर्तृप्रधानानि वाक्यानि इमानि ।

‘**पठति**’ इति क्रियापदस्य श्रवणेनैव कर्ता प्रथमपुरुषस्य एकवचने इति ज्ञायते । तथैव ‘**पठामि**’ इति पदेन कर्ता उत्तमपुरुषस्य एकवचने इति स्पष्टं भवति । एवं क्रियापदेन कर्तृपदस्य पुरुषस्य वचनस्य अपि बोधः भवति ।

कर्तृवाच्यः प्रयोगः । (कर्तरि प्रयोगः)

कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
प्रथमा विभक्तिः	द्वितीया विभक्तिः	कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्

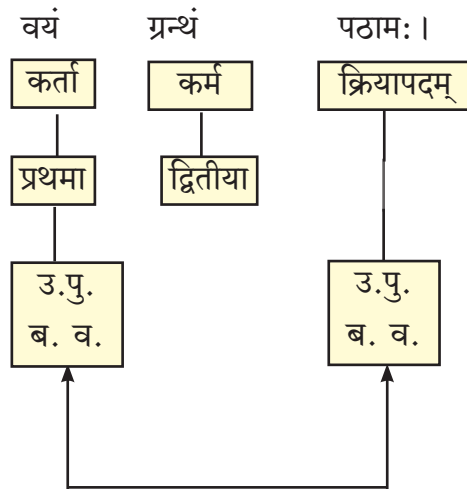
(१) मधुरा सुधाखण्डान् आनयति ।

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति ।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम् ।

२) वयं ग्रन्थं पठामः ।

क्रियापदं कर्तृपदम् अनुसरति ।

अतः कर्तृवाच्यं क्रियापदम् इदम् ।

बालः जलं पिबति ।

बालः जलं पीतवान् ।

अनीशः गच्छति ।

अनीशः गतवान् ।

छात्राः खेलन्ति ।

छात्राः खेलितवन्तः ।

वयं पठामः ।

वयं पठितवन्तः ।

महिला क्षिपति ।

महिला क्षिप्तवती ।

दीपा नृत्यति ।

दीपा नर्तितवती ।

ताः प्रक्षालयन्ति ।

ताः प्रक्षालितवत्यः ।

छात्राः लिखन्ति ।

छात्राः लिखितवत्यः ।

पीतवान्, गतवान्, खेलितवन्तः, पठितवन्तः इत्यादीनि भूतकालवाचकानि क्तवतु-प्रत्ययान्त-विशेषणानि ।

सम्भाषापत्रम्

१. मेलनं कुरुत ।

१. शिक्षकाः	सुप्तवती ।
२. बालिकाः	प्रविष्टवन्तः ।
३. रक्षकः	पूजितवत्यः ।
४. बिडाली	ताडितवान् ।

२. शुद्धं वा अशुद्धम् ?

१. सिंहः तं हतवान् ।
२. ते बालकाः अन्नं न त्यक्तवन्तः ।
३. आपणिकः देवं नतवती ।
४. एताः अद्य क्रीडितवन्तः ।
५. अहं शाकानि कर्तितवान् ।

३. तालिकां पूरयत ।

	सः	ते	सा	ताः
खादति	खादितवान्	खादितवन्तः	खादितवती	खादितवत्यः
करोति	कृतवान्	कृतवन्तः	कृतवती	कृतवत्यः
वदति			उदितवती	
पश्यति		दृष्टवन्तः		
गायति				गीतवत्यः
उत्तिष्ठति				उत्थितवत्यः
नयति	नीतवान्			
यच्छति				दत्तवत्यः
पूजयति		पूजितवन्तः		
लभते				लब्धवत्यः

४. परिच्छेदे क्तवतु-रूपाणि अधोरेखितानि कुरुत ।

दीपावलि-उत्सवसमयः आसीत् । जनाः गृहाणि स्वच्छीकृतवन्तः । माता मिष्टान्नानि कृतवती । जनकः नूतनवस्त्राणि क्रीतवान् किन्तु स्फोटकानि न आनीतवान् । भगिनी सुन्दरीं रङ्गवल्लीम् आलिखितवती । महिलाः मृद्वीपान् प्रज्वाल्य स्थापितवत्यः । अहं मित्रैः सह भ्रमणार्थं बहिः गतवान् । सर्वत्र हर्षः प्रकाशः च ।

पठत अवगच्छत ! विसर्गसन्धिः

